

Kålgårdarnas blomstringstid, cirka 1700–1850

En owanligt stor pompa, som denna sommar växit på en af stadens kålgårdar är till salu hos hattmakaren Carl G Wetterling, der hugade köpare kunna vidare öfwerenskomma om priset. Pompan väger jämt tre lispund wictualie wigt.³⁶

Möjligheten att fördjupa bilden av kålgårdsområdet under 1700-talets första årtionden är begränsad. Kartor och avbildningar saknas, och inga kålgårdslängder eller andra dokument med uppgifter om området har påträffats. Antalet lotter bör ha hållit sig relativt oförändrat omkring de 240, som förtecknades 1694, eftersom stadens befolkningsutveckling stagnerade under perioden. Förmodligen fortsatte kultiveringen av området med utfyllnad, förbättring och uppodling av kålgårdslotterna samt slätter i karrängar och kärr.

En ny ordning upprättas i kartor, numrering och kålgårdslängder

På 1740-talet upprättades en ny karta över Jönköpings stads kålgårdar, utförd av lantmätare Carl Edberg.³⁷ En renoverad version av kartan föreligger från 1777, genom Svante Segerdahl.

I synnerhet den yngre versionen är bevarad i gott skick och lämnar många intressanta upplysningar (se bokomslagets främre insida). Det markområde som betecknades som kålgårdsplatser var väsentligt mycket större än dagens Kålgårdsområde. 1700-talets kålgårdsområde utbredde

sig från Munksjön i väster och österut en god bit bortom östra tullen, innefattande en stor del av nuvarande stadsdelen Liljeholmen söder om landsvägen, nuvarande Östra Storgatan. Mot söder sträckte sig området ned till Rocksjön och gränsade mot ägorna till Ryhovs kungsgård. I norr tog kålgårdsplatserna vid helt nära stadens kärna; som kålgårdar räknades områdena söder om kanalen vid Göta Hovrätts tomt och söder om Breda hamnen, nuvarande Östra torget.

Detta innebär att delar av Tyska maden och Svenska maden, som enligt 1658 års karta tillhörde den planlagda staden, under 1700-talet i praktiken användes för odling.

Kålgårdarna har nu delats in i sex huvudavdelningar, och inom var och en av dessa har lotterna nummerats, från norr till söder. Avdelningarna är ojämnt stora – den västligaste med sträckning från hovrättstomten till »Rackartorget« i söder omfattade 60 kålgårdslotter, de minsta avdelningarna söder om Breda hamnen hade vardera endast 18 respektive 19 lotter. Från 1700-talets mitt upprättas också en ny serie av kålgårdslängder, daterade till 1760, 1764 och 1797. Totalt fanns omkring 200 kålgårdslotter vid slutet av århundradet.³⁸

Karteringen och numreringen av kålgårdsplatserna sker parallellt med att en ny karta upprättas över stadstomterna år 1745, även denna med Carl Edberg som upphovsman. På kartan fixeras den indelning av staden i sex »kvarter«, som hade vuxit fram från slutet av 1600-talet.³⁹ (Västra kvarteret, Torgkvarteret, Kyrkokvarteret, Östra kvarteret, Svenska maden och Tyska maden.) Den löpande tomtnumrering, som åtföljde 1690-talets stadskarta har här ersatts med en numrering inom respektive »kvarter«. Bakgrunden till den nya stadskartan och tomtnumreringen kan ha varit 1734 års byggningsbalk. I förarbetena till denna fanns planer på en allmän byggnadsordning för städer med föreskrifter om stadsplan och bebyggande samt indelning av städer i namngivna kvarter.⁴⁰

Detta utsnitt av 1777 års kålgårdskarta visar Östra Holmen, där Västra och Östra Holmgatan löpte samman. Var och en av lotterna är inhägnad, och består oftast av två delar, kålgård och kålgårdskärr.

Sammantaget lämnar kartan och längderna en god men långt ifrån fullständig bild av området. Liksom vid 1600-talets slut döljer sig olika slag av markutnyttjande bakom ordet kålgård. Beroende på markens egenskaper brukas ägoskiftena för köksväxtodling, fodertäkt eller i enstaka fall som åker. Hägnadssystemet, med individuellt inhägnade odlingslotter, har tolkats som att kålgårdarna efter skörd kan ha använts som djurhagar för att tillvarata blast och andra odlingsrester.⁴¹

Markutnyttjande, odling och grödor

Af frukt och trädgårdsväxter är tillförseln så ymnig att de ofta falla i vanpris. Sådant följer ock af den härwarande gamla hussed, att de fleste hushåll possedera en liten trädgård i den del av stadens omgivning, som endast består af sådane anläggningar med nätta och prydliga lusthus, der sommarnöjet trifwes.⁴²

Citatet ur landshövdingeberättelsen för Jönköpings län år 1833 talar för att husbehovsodlingen på Jönköpings kålgårdar hade en betydande omfattning, och till och med kunde uppfattas som konkurrerande med odlingar i stadens omland. Vilka grödor odlades då i Jönköpings kålgårdar? Tyvärr erbjuder källmaterialet få möjligheter att med säkerhet besvara frågan. Endast enstaka uppgifter om grödor finns i de skriftliga källorna, och från 1700-talets slutskede även i tryckt material. Bilden av vad som odlades måste därför tills vidare bygga på antaganden och analogier.

Köks- och kryddväxter

Friska och uppriktiga Trädgårdsfrön som äro nyligen anlände från Hamburg finnes till köps i större och mindre parti hos plantören Swen Lewander i Jönköping samt flere sorters rara Blomsterfrön, som florera både Winter och Sommar.⁴³

De senaste årens arkeologiska undersökningar i kvarteren kring nuvarande Östra torget redovisar en ny och intressant bild av kosthåll och nyttoodling i staden.⁴⁴ I kulturlagren från kvarteret Diplomaten i Tyska maden har påträffats fröer av en lång rad köks- och kryddväxter. I 1600-talslagren har man funnit frön av dill, fänkål, gräslök, humle, koriander, kummin, kål, libbsticka, lins, lungrot, oregano, palsternacka, persilja, sallat, samt

svart- och vitsenap. Från 1700-talslager har därutöver påträffats frön av selleri och rädisa/rättika. Tyvärr har inga motsvarande undersökningar utförts i samband med de gånga årens omfattande utbyggnad av Kålgården. Förmodligen odlades ungefär samma växter i de närbelägna kålgårdarna som i täpporna inom kvarteret Diplomaten. Utöver det ovan nämnda kan stadsborna under 1600- och 1700-talen i sina kålgårdar ha odlat bondebönor och ärtor, lök, morot, purjolök, rödbeta, mangold, kålrot, spenat, trädgårdsböna, samt givetvis olika slags kål.⁴⁵ Det inledande citatet ovan, från en annons i lokaltidningen, vittnar vidare om framgångsrik odling av pumpor.

Trädgårdsfröer salufördes i Jönköping alltifrån 1700-talets senare del av trädgårdsmästare Sven Levander. Den väl meriterade Levander hade år 1772 fått burskap att bedriva »trädgårdsmästarhantering« i Jönköping. Eftersom det inte fanns underlag för något eget skrå i staden tillhörde han Stockholms Trädgårdsmästarämbete.⁴⁶ Sven Levander använde omväxlande yrkestitlarna trädgårdsmästare, plantemästare och plantör. De senare syftade på att han förutom trädgårdsmästarnäringen drev en färgväxtplantage på kålgårdsområdet. Efter Levanders bortgång år 1800 drevs fröhandeln vidare av hans änka. Vid 1800-talets början såldes trädgårdsfröer även hos en handelsman Rodin, och från århundradets mitt ökar tillgången på fröer och växtmaterial påtagligt i Jönköping, liksom i hela Sverige.

Potatis

Försök med potatisodling hade gjorts i Jönköping redan på 1740-talet.⁴⁷ En »potatoes-plantage«, belägen öster om staden i nuvarande Liljeholmskvarteren omnämns 1795, då den förvärvades av apotekare Daniel Berzelius.⁴⁸ Att döma av följande kungörelse vid skördetiden år 1800 var potatis då en etablerad – och åtråvärd – gröda: *Som tjuvar börjat härja både i*

Jönköpings Torg-Sallad. Nr 185.

kålgårdar och potatislyckor, så har man till förekommande däraf, på tjenlige ställen utlagt fotanglar och uti därtill inredde kojor utstält wakt med laddade gevär, som härmed tillkännagifwes...⁴⁹ I mitten av april år 1802 annonserades för första gången i stadens tidning om försäljning av sättpotatis: bästa sort socker-potater, till sättning och spisning, finnes till salu hos rådmann Höckert, emot 2 Rdr tunnan.⁵⁰ Ett genombrott kring sekelskiftet 1800 för potatisodling i större skala skulle stämma väl överens med den allmänna utvecklingen i landet.⁵¹

Plantager för färgväxter och tobak

Som tidigare nämnts nyttjades kålgårdarna inte endast för individuella odlingstäppor. Under andra hälften av 1700-talet fanns en »färgegräsplantering« i området, belägen i det sjätte kvarteret på en åkerlycka med kärr intill Rocksjön. Tomten hade 1756 upplåtits till trädgårds- och plantemästaren Anders Lundström och innehades därefter av trädgårdsmästare Sven Levander, som drev plantagen fortfarande år 1796.⁵²

Med färgegräs kan ha avsetts bland annat vejde (*Isatis tinctoria*) för färgning av blått, vau (*Reseda luteola*) för gul- och även blåfärgning samt krapp (*Rubia tinctorum*), ur vars rötter utvanns ett rött färgämne.⁵³ Inga uppgifter har dock påträffats om vilka färgväxter som odlades specifikt i Jönköping.⁵⁴

Beredning av tobak skedde i 1700-talets Jönköping genom två tobaksspinnerier. Odlingen av tobakplantor bedrevs i större plantager dels väster, dels öster om staden, men förekom även på kålgårdsmark.⁵⁵

Kärrmarksslätter

En betydande areal inom kålgårdsområdet brukades för fodertäkt. Kålgårdarna hade ursprungligen etablerats i ett kärrområde, och trots kontinuerliga utfyllnader förblev stora delar av området sankmark. Centralt i

området mellan holmgatorna låg ett kärr som förblev ett bebyggelsehinder långt in på 1900-talet. Det vidsträckta kärret som gränsade till Rocksjön var det så kallade stadens kärr.

De individuella kålgårdslotterna bestod ofta av två delar, dels själva kålgården, dels ett kärr. De olika markslagen noteras i kålgårdslängderna, där kärren erhöll en lägre taxering. Den kan även skönjas på den äldsta kartan över området från 1696, där flera skiften genom en skiljelinje delas i två hälfter. Uppdelningen på två markslag med olika beskattningsgrund upprätthölls ännu i den sista kålgårdslängden, som lades upp 1855, vilket kan tolkas som att kärmarksslätter fortfarande bedrevs i området så sent som vid 1800-talets mitt.

Frukt, bär och blomster

I augusti 1778 var följande annons införd i stadens tidning: *Härmed warder till hågade köparens underrättelse kundgjordt, att hökerihandlaren Gustaf Lindbohm åstundar försälja en skön och wäl anlagd Trägård wid Bleken belägen; och består af god jord, åtskillige frucktbärande Träd och Stickel- samt Winbärsbuskar jemte Trä(d)ros-buskar och en Blomsterlist.*⁵⁶

Vad som här beskrivs är mer än en ordinär kålgård med köksväxter, nämligen en lustträdgård med fruktträd, bärbuskar, prydnadsväxter och blomsterrabatt. Redan under 1700-talets senare del fanns således bland kålgårdarna anläggningar, där husbehovsodlingen hade utvecklats till miljöer där nyttan förenades med prydnad och rekreation. Denna utveckling skulle fortsätta och förstärkas under det följande århundradet.

EN KÅLGÅRD FÖR HUSBEHOV ÅR 1810

På vårvintern 1802 utkom från J P Marquardts tryckeri i Jönköping ett åttasidigt litet häfte med en lång och omständlig titel: *Försök till en husbehofs-kålgård eller Kårt anvisning, at med bästa nytta bruka sin kålgårds-jord.; mindre förmögna jordbrukare, som icke mågta hålla trädgårdsmästare, till tjenst i wälmening författad af D. Bergdal.*

Vid 1800-talets början fungerade tryckerierna även som förlag och boklådor. Att denna lilla handbok med odlingsråd för köksväxter publicerades just i Jönköping är möjligen en handling som ser ut som en tanke, med tanke på Jönköpingsbornas omfattande nyttoodling. Författaren Daniel Bergdal var präst, inte trädgårdsmästare, och uppenbarligen en man som i upplysningens anda ville verka för bättre odlingsmetoder och sprida nyttiga kunskaper till folket.⁵⁷ Handboken bör ha återspeglat grödor som var kända och beprövade. Men man kan förmoda att Bergdal också ville introducera nya nyttoväxter. Han beskriver metoderna för växelbruk och jordförbättring och för framdrivning av plantor i bänk. Som jordförbättringsmedel föreslås bland annat grannylla – mer eller mindre förmultnade barr, som hämtades under granar eller i gamla myrstackar. Han lämnar vidare anvisningar för gödning, skötsel och tillvaratagande av fröer och utsäde samt för vinterförvaring av grödorna.

År 1810 utkom skriften i en ny upplaga, tryckt i Växjö.⁵⁸ I denna har Bergdal utvecklat anvisningarna gällande odlingsmetoder och de föreslagna växtslagen. För en kålgårdsodling i fyrrårigt växelbruk föreslås grödorna till höger.

Därutöver beskrivs hur man odlar pepparrot »*Cochlearia armoracia*« och jordärtskockor »*Heliantus tuberosus*«, växter som inte kan ömsa land, utan står kvar på samma plats i kålgården år efter år. *Jordärtskockor Böra få ett rum för sig sjelwa, hålst wid norra gärdesgården i Kålgårdstjappan, där deras höga wäxt icke qwäfwet andra växter. De älska en torr och lös, men fet jord, och sättas som potäter... Desse jemte palsternackor fylla på wårtiden det rum i matlagningen, som potäter och morötter intaga om hösten.*⁶⁰

Växterna i Första avdelningen odlas i den nygödslade jorden första året.

Huvudkål	(<i>Brassica Capitata alb. & rubr.</i>) ⁵⁹
Rotkål, kålrötter	(<i>Brassica Napobras.f</i>)
Rovor, vanliga runda	(<i>Brassica Rapa</i>)
Stickrovor, avlånga	(<i>Brassica Napus</i>)

I Andra avdelningen föreslås följande växter, som helst planteras andra året efter gödningen.

Morötter	(<i>Daucus Carota</i>)
Palsternackor	(<i>Pastinaca Sativa</i>)
Dill	(<i>Anetum Graveolens</i>)
Rödbetar	(<i>Beta vulgaris</i>)
Spinat	(<i>Spinacia Oleracea</i>)
Turkiska böner	(<i>Phaseolus vulgaris</i>)
Rödlök	(<i>Allium Cepa</i>)
Purjo	(<i>Allium porrum</i>)
Hvitlök	(<i>Allium sativum</i>)
Persilja	(<i>Apium petroselinum</i>)
Patientia (Syr)	(<i>Rumex patientia</i>)

Tredje avdelningen behandlar växter som trivs väl tredje året efter gödningen

Potäter, Jordpäron	(<i>Solanum Tuberosum</i>)
Brun och gul Senap	(<i>Sinapis nigra & alba</i>)

samt slutligen i Fjärde avdelningen »de växter som åtnöjas med den magraste käljorden«,

Sockerärter	(<i>Pisum sativ.cort.ed.</i>)
Krypärter	(<i>Pisum sativ.nanum.</i>)
Kron- eller Kransärter	(<i>Pis. Sat. Umb.</i>)
Svenska böner	(<i>Vicia Faba</i>)

Titelsidan av Försök till en Husbehofs-Kålgård, utgiven 1810 av Daniel Bergdal.

Första upplagan av denna odlingshandbok utkom 1802 i Jönköping, tryckt av P Marquardt. Den annonserades under våren i Jönköpings Allahanda till det facila priset av 1 skilling.

Byggnader och verksamheter på kålgårdarna under 1600- och 1700-talen

Bleken, Sjötullen och Väderkvarnen

Under århundradet efter Jönköpings nygrundning i början av 1600-talet finns endast ett fåtal byggnader belagda inom området. En strandnära »holme«, Blekholmen eller Blekareholmen, togs tidigt i anspråk av Jönköpings vantmakeri som ett område där linnevävnader breddes ut för blekning. Under vantmakeriets verksamhetsperiod fanns knappast ännu farbar väg över kärrmarken, utan blekplatsen nåddes sannolikt med båt över Munksjön. Under 1670-talet uppfördes en stuga olovligen på Blekarebacken.⁶¹ Platsnamnet Bleken fortlevde långt efter det att verksamheten hade upphört.

De högre belägna holmarna i moraset har periodvis använts för väderkvarnar. Det tidigaste belägget är en väderkvarnssymbol på Blekholmen, angiven på H Loffmans Jönköpingskarta år 1658. Några år senare har en väderkvarn uppförts på en holme betydligt närmre staden, på 1674 års karta betecknad som »Väderkvarnsbacken«. Redan 1696 uppges denna väderkvarn vara ruinerad. Vid mitten av 1700-talet stod en väderkvarn i sydöstra delen av kålgårdsområdet, i närheten av Rocksjön.⁶³

Sjötullen utgjorde tullstation för varutransporter som vintertid utnyttjade genvägen över de tillfrusna kärren och Lillsjön. Bommar spärrade vintervägen in till staden, och 1686 uppges att tullaren fick bygga sig en ny tullstuga i närheten av den förfallna väderkvarnen. På den tullkarta över Jönköping, som uppgjordes 1758 benämns platsen Lillsjö tull.⁶⁵

Jönköpings Stads Belägenhet, tecknad år 1758 af Axel Liedbeck.

Denna enkla avritning av staden togs fram på uppdrag av »General Tull Arrende Societeten» för att ingå i en svensk tullatlas. Syftet var att utvisa städernas »alla tullhus, tullbommar, urvägar, staket och vintervägar». På källgårdarna söder om staden anges tullstaketet och Lillsjö tull. Vid Munksjöns strand syns beteckningen Bleken med en byggnadssymbol.

Lusthus

Inte på någon av kartorna från 1600- och 1700-talen antyds något om andra byggnader på kålgårdarna, i form av ekonomibygnader eller lusthus. På den tecknade förlagan till Sueciaverkets Jönköpingspanorama avbildas spridda byggnader, som har tolkats som möjliga båthus, hölador eller andra förvaringshus.⁶⁶ Det är rimligt att tänka sig att sådana har förekommit på området, men slutsatsen är tills vidare osäker, utan stöd i annat källmaterial.

Vad beträffar lusthus finns däremot flera omnämmanden från 1700-talets andra hälft och framåt. I ett köpebrev från 1755 nämns exempelvis en kålgård söder om Breda hamnen, *vilken kålgård sedermera såväl med rött staket som lusthus och uppfyllning varder ansenligt förbättrad*.⁶⁷ I stadens tidningar utannonserades då och då kålgårdar att hyra, med eller utan lusthus. I Jönköpings Allahanda annonseras den 24 mars 1798: *För innevarande år kan en kålgård wid breda hamnen, med derå warande lusthus, fås att hyra*. I augusti 1799 kungörs i samma tidning försäljningen av hökerihandlare Gyllings änkas fastigheter: *1:o en kåhlgård i Holmgatan vid vägen up till Aspholmen belägen, i godt stånd med staquet och lusthus...* År 1814 utannonseras – *en god kålgård att borthyra över sommaren, med lustkammare under byggningen i samma kålgård*.

Från 1700-talets andra hälft inleds således en utveckling, där kålgårdarna i allt större utsträckning blir platser, där borgerskapet kunde förena odlingsnyttan med avkoppling i familjekretsen och lättamt umgänge. Kålgårdarna utvecklades till lusträdgårdar, och fick under 1800-talets första hälft alltmer karaktären av små sommarnöjen. Flera minnesskildringar uppehåller sig vid dessa sommaridyller, som tycks ha haft en viktig roll i Jönköpings sociala liv. Jönköpings historieskrivare Rudolf Björkman erinrade sig miljön utmed »Långa Kålgårdsgatan« med dess trädgårdar och

Foto: Erik Akerhielm, 1908

Lusthus i trädgården
till Fridslund vid
Västra Holmgatan.

lusthus: Överallt reste sig små enkla lusthus, vanligen rödfärgade med svarta dörrar och vita karmar, men någon gång i grönt eller grått. Han lämnar också den intressanta uppgiften att hantverksmästarna använde lärgossarna till hjälp vid jordbruket på sina kålgårdar.⁶⁸

Den mest välkända minnesteckningen är Techla Wrangels målade genrebild från 1800-talets mitt: *På sommaren förfriskade sig min mor och hennes småttingar med att vandra ut till den fäderneärvda så kallade kålgården, en av de små lummiga trädgårdar, som voro belägna i stadens södra utkant, väl skyddade för Vätterns kalla pustar. Här växte klara astrakaner och augustipäron, acklejer, pioner, fänrikshjärtan, syrener och provinsrosor. Några större kålgårdar hade även ett grönsaksland och bärbuskar, men alla hade de åtminstone ett par stora skuggande träd och de flesta även ett lusthus vars fönster eller dörrar prälade med kulörta fönsterglas... I dessa lusthus slogo sig fruarna ned med sitt klumpsömsbroderi eller sin stickstrumpa, medan tjänsteflickan dukade fram kaffet och hallonsaften med tillbehör ur den medhavda korgen...*⁶⁹

Foto: E. Åkerhielm, 1904

Det forna värdshuset Aspholmen vid 1900-talets början, omgivet av en potatislycka.

Aspholmen är en av de få ursprungliga byggnader som finns kvar på Kålgården. Numera ligger den vid en bred esplanad, som ett historiskt preparat på en bricka! Huset bär på en byggnadshistorisk gåta som ingen ännu lyckats lösa. Varifrån kommer källarvåningens kvaderhugna sandsten, av samma slag som i Göta hovrätts 1600-talsfasad?

Frizon i stadens utkant för nyheter och nöjen

Under den knappa hundraårsperioden från kålgårdsodlingens etablering omkring 1670 till 1700-talets senare hälft omvandlades en otillgänglig våtmark till ett område som också erbjöd platser för rekreation och nöjesliv. Några generationers markförbättring och odlarmöda hade resulterat i en grönskande miljö. Samtidigt blev stadens snävt tilltagna tomt alltmer tätbebyggd, och stadsborna besvärades under sommarhalvåret av dunsterna från den förorenade kanalen och Lillsjön. Inte enbart lusthus utan även större etablissemang sökte sig snart till »frizonen« på de närbelägna kålgårdarna.

Den romerska gudinnan Fortuna var en symbol för lyckan och ödet. I slutet av 1700-talet fick hon låna sitt namn åt utvärdshuset Fortuna, som inte låg långt från staden. Från sydöstra hörnet av Breda hamnen (idag Östra torget) sträckte sig en smal gränd söderut mot kålgårdarna. Här hade traktören F C L Schieutz på 1770-talet förvärvat mark och etablerat ett utvärdshus, förutom den värdshusrörelse han öppnat 1762 vid Stora gatan. Schieutz var en erfaren krögare men råkade trots detta i ekonomiska svårigheter, och 1778 tvingades han pantsätta sin egendom som beskrevs: *en plantage med åbyggnad, Fortuna kallad, och en dito plantage med åbyggnad samt däruti inrättat komedihus*.⁷⁰ Detta är första gången platsnamnet Fortuna är belagt. Under 1800-talet återkommer det i Fortunagränden och som benämning på »kvadranten« eller kvarteret mellan denna gränd och Rökaregatan.⁷¹ Namnet passar väl in mönstret av mer eller mindre poetiska och exotiska benämningar, som blev vanliga i området från början av 1800-talet.

Komedihuset vid Fortuna brukar betraktas som Jönköpings första fasta teatersalong. Det var inrymt i en magasinsliknande timmerbyggnad, möjligen en torklad från den tobaksplantage som tidigare funnits här.⁷² Längre söderut på kålgårdsområdet låg utvärdshuset Aspholmen, anlagt omkring

1780 av rådman Johan Georg Schmidt.⁷³ Platsen var inte en ordinär kålgård utan ett större så kallad stadslägenhet, som under 1600-talet benämndes Aspelunden och brukades som äng. Schmidt var slaktare, och 1782 fick han tillstånd att utskänka vin och svagdricka under sommarmånaderna samt även att servera matgäster.⁷⁴ År 1801 utbjöds Aspholmen och rådman Schmidts övriga tillgångar till offentlig auktion, och sannolikt innebar detta slutet för gästgiveriepoken. Aspholmens huvudbyggnad är bevarad och har under mer än hundra år betraktats som ett kulturminne. Byggnaden består av två delar, den lägre västra är förmodligen äldst. Vägg i vägg uppfördes en hög källarvåning, murad av finhuggen sandsten och inrymmande tre tunnvalvda källarrum, där kött och andra förnödenheter kan ha förvarats. Ovanpå källarvalven tillkom något senare en källarstuga, där serveringen kan ha ägt rum.⁷⁵

Från mitten av 1800-talet omtalas ännu ett av stadens utvärdshus, beläget vid Holmgatans östra sida, skyddat bakom ett grovt, rödfärgat plank. I trädgårdens bortre del fanns restaurationsbyggnaden och en kägelbana. Möjligen är det förlustel-sestället Tivoli som åsyftas i följande nostalgiska minnesbild: *Hit samlades om sommarkvällarne tjocka borgargubbar och unga jurister för att vid en toddy eller ett glas punsch glamma bort en stund eller slå en pott i glatt lag... Men gladast var livet på det lilla utvärdshuset om söndagarne. Redan kl. 4 eller 5 på morgonen samlades i den inbjudande trädgården bodbetjänter från staden – herrar bodiskos som de kallades av uppasserskorna – till kafferep, vartill voro inbjudna ungmör från staden.*⁷⁶

Foto: N. Ogren

Denna bild från 1860-talets Jönköping ger en antydning om hur miljön kan ha sett sig även på något av Kålgårdens utvärdshus.